

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՈԱՍԿԱՎԱՐՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԻԼԻԿԱՅՈՒՄ (1918–1920 ԹԹ.)¹

ՆԱԽԱԲԱՆ

Մեծ Հայքից դուրս գտնվող Կիլիկիայում ԺԱ. դարի վերջերին Ռուս-բիւնյանների հիմնադրած հայկական իշխանապետությունը հետագայում աստիճանաբար հզորացավ եւ 1198 թ. Լեւոն 2-րդ մեծագործի օրոք դարձավ թագավորություն: Գոյատեւեց մինչեւ 1375 թ., երբ Եգիպտոսի մամլուքները գրավեցին մայրաքաղաք Սիսը եւ վերջնականապես կործանեցին այն: Կիլիկյան Հայաստանի եւ Եւրոպայի երկրների միջեւ խաչակիրների միջոցով հաստատվել էին ռազմական, տնտեսական, մշակութային, ինչպես նաեւ լեզվական կապեր եւ հարաբերություններ, որոնց շնորհիվ Կիլիկիա ներմուծեցին այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են, օրինակ, ասպետությունը, հագուստի նոր ձևեր, ֆրանսերեն բառեր ու բառաձևեր, տիտղոսներ եւ այլն²:

Հայկական հարցը դիվանագիտական հիմնախնդիր դարձավ 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի, ապա Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած դաշնագրերով: Այդ հարցի լուծմանը կոչված հայկական կուսակցությունների գործունեության առաջին տարիների առանցքը բուն Հայաստանն էր³: Կիլիկիան, Հայոց աշխարհից հեռու լինելով, ուներ իր առանձնահատկություններն ու ընդհանրությունները. «ներսը «բարեկամ թշնամիներ էին», իսկ դուրսը՝ անկեղծ թշնամիներ»⁴: Անկասկած կիլիկիահայությունն ազատ ապրելու եւ ստեղծագործելու հնարավորության, այսինքն՝ ինքնավարության խնդիրը Հայկական հարցի եւ հայ ազգային-ազատագրական պայ-

^{1*} Ստացվել է 12.02.2023, գրախոսվել է 27.02.2023: Էլ. հասցե՝ sargsyansuren@yandex.ru:

² uniarm.wordpress.com/կիլիկիայի-հայկական-թագավորություն/:

³ Մինչեւ 1918 թ. մայիսի 28-ին Հայաստանի առաջին հանրապետության հռչակումը Հայաստան ասելիս նկատի էր առնվում Արեւմտյան Հայաստանը:

⁴ Ա. ԵԱՓՈՒՃԵԱՆ, Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919–1921 թթ., Գահիրէ, 1977, էջ 8:

քարի բաղկացուցիչ մասն է⁵։ Միանգամայն բնական էր, որ հայ ազատագրական շարժման ռազմիրաները չանտեսեցին Կիլիկիան, որտեղ դարեր շարունակ ապրել եւ արարել է հայ ժողովրդի մի սովոր հատվածը՝ թողնելով երեքհարյուրամյա պատմական անջնջելի հետագիծ։

ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԵՏԵՂԵՌՆՅԱՆ ԿԻՒԻԿԻԱՅՈՒՄ

Կիլիկիայի նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը դյուրին էր դարձնում այնտեղ զենք-զինամթերք հասցնելու ու ազատագրական շարժումներ ծավալելու գործը։ Այդ հանգամանքը չէր կարող վրիպել ազատագրական պայքարի նվիրյալների ուշադրությունից։ Այդ առումով աշխարհաքաղաքական պայմանները նույնպես բարենպաստ էին, որովհետեւ այստեղ բացակայում էր ռուս-թուրքական կատաղի մրցակցությունը։ Մեծ տերությունները եւս շահագրգռված էին երկրի անդորրով, քանի որ առեւտրական շահեր ունեին այստեղ։ Պակաս կարելու էր նաեւ այն, որ սկզբնական տարիներին Կիլիկիայում միջկուսակցական քաղաքական մրցակցություն, ընդգծված հակամարտություններ եւ շահերի բախում չկար։ Ուստի միանգամայն բնական էր, որ Կիլիկիան եւս հայտնվեց Հայ Սահմանադրական ռամկավար եւ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունների ուշադրության կիզակետում։

Ի. դարի սկզբին Կիլիկիայում հայություն վիճակն այնքան էլ բարվոք չէր. «հայերու թիւը 100—130 հազար, ցիրուցան, հիւսուած օտար տարրերու հետ։ Իսկ զուտ հայաբնակ Ուլնիա, Ատանա, Հաճըն, Մարաշ, Զէյթուն, Զորք Մարզուան, Քեսապ իրարմէ հեռու էին...»⁶։ Այս վիճակն անշուշտ խոչընդոտում էր ազատագրական պայքարին։ Մյուս կողմից էլ կրոնական տարանջատումները (առաքելական, կաթոլիկ եւ այլն) ջլատում էին Կիլիկիայի հայերի ուժերը։ Բացառությամբ հայաշունչ Զէյթունի, Զորք Մարզվանի ու Քեսապի, թույլ էր նաեւ ազգային ինքնագիտակցությունը։

Հայկական կուսակցությունները մինչ այդ բավականաչափ աշխատանքներ էին կատարել Կիլիկիայում. հնչակյանները առաջնորդել էին 1895-ի, իսկ դաշնակցականները՝ 1904-ի ապստամբական կռիվները ու թեեւ իրենց պարտությունից հուսախաբ էին արել տեղի ազատա-

⁵ Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հայակիլիկիայի ինքնավարության հիմնախնդիրը Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մաս։

⁶ Մ. ՎԱՐԱՆԳՅԱՆ, Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ա. եւ Բ. Հատորներու միացեալ հրատարակութիւն, Բ. Հրատարակութիւն, Պէյրուս, 2013, էջ 536։

միտ հայությունը, այնուամենայնիվ Հայ Սահմանադրական ռազմավար (ՀՍՌԿ) եւ Վերակազմյալ Հնչակյան (ՎՀ) կուսակցությունները չէին կարող անտարբեր մնալ Կիլիկիայի հայերի ճակատագրի նկատմամբ: Նրանք աստիճանաբար թափանցեցին Կիլիկիա, զգալի քարոզչական եւ կազմակերպչական գործունեություն ծավալեցին՝ արձանագրելով որոշ հաջողություններ: Սակայն վրա հասած Հայոց մեծ եղեռնը չըջանցեց նաեւ կիլիկիահայությունը. նրանց մեծ մասին թուրքերը սպանեցին, իսկ հրաշքով կենդանի մնացածներին, հայրենագրելով, քշեցին սիրիական անապատներ:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին՝ Մուգրոսի զինադադարից հետո, Կիլիկիան զինագրավված ֆրանսիական վարչական վերահսկողության դեկավար գնդապետ է. Բրեմոնը⁷, ժամանելով Կիլիկիա, հայտարարեց, որ հայերը պետք է «տէր դառնան իրենց երկրին: Մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչեւ որ անոնք սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին յաջողիլ»⁸ եւ «...պէտք է այժմէն պատրաստէք վարչագէտ մարդիկ երկրին վարչութիւնը ձեռք առնելու համար»⁹: Կիլիկիահայերը, հավատալով այդ խոստումներին, 1919 թ. սկսեցին վերադառնալ հայրենիք եւ վերականգնել հայրենի ակունքները:

1920 թ. Կիլիկիայում արդեն ավելի քան 150 հազար հայ էր ապրում¹⁰: Սակայն ֆրանսիական վարչությունը, որ անթաքույց սիրաշահելով թուրքերին, գեներալ Տյուֆոյի բերանով հայտարարում էր, թե «Մենք, ֆրանսացիներս, Կիլիկիան գրաւելու չեկանք: Մենք, ֆրանսացիքս, էինք դաշնակիցներու ձեռքէն Պօլիսը առնողը եւ թուրքերուն յանձնողը»¹¹, որեւէ գործուն միջոց չձեռնարկեց հայերի անվտանգությունն ապահովելու համար: Ավելին, Թուրքիայի մասնատմանը ձեռնամուխ եղած Անգլիային հակառակ, ֆրանսիան ձգտում էր պահպանել նրա ինքնուրույնությունը եւ դրանով փաստորեն մեծ վնաս հասցրեց Հայկական հարցի լուծմանը: Պատճառը ֆրանսիական կապիտալի շահագրգռվածությունն էր եւ գերիշխող

⁷ Գնդապետ Էդուար Բրեմոն (1868, Փարիզ — 1948, Փարիզ): 1919 թ. հունվարի 1-ից 1920 թ. սեպտեմբեր եղել է Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչական վերահսկողության դեկավարը:

⁸ Կ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկային (քննական տեսութիւն), Պէյրուս, 1964, էջ 210:

⁹ «Կիլիկիա», 3.VI.1919:

¹⁰ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918—1945 թթ.), Ե., 2010, էջ 246:

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 826, թթ. 1—5:

դիրքը թուրքական տնտեսության մեջ: Օսմանյան պարտքի 60,31 տոկոսը բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային (Անգլիայինը կազմում էր 14,9, Գերմանիայինը՝ 14,19 տոկոս)¹²: Ֆրանսիան առավելություն ուներ նաեւ իր ներդրումներով: Դրանք կազմում էին 50,58 տոկոս (Անգլիայինը՝ 14,36, Գերմանիայինը՝ 35,06)¹³: Ինչպես նշել է Բեռլինում թուրքական դեսպան Մուխթար փաշան, «Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա դրամատերերի բուռն ցանկություններով»¹⁴:

1908 թ. տեղի ունեցած «հեղափոխությունը», որ ծնունդ էր տվել ՀՄԻ կուսակցությանը, ինչպես շուտով հայտնի դարձավ, խաբկանք էր: Շատ չանցած բացահայտվեցին նրա իրական նպատակները: Հայ ժողովրդի բնաջնջման, հայրենի տարածքներից նրա վտարման քաղաքականությունը, որ վարում էր նրանց «հեղափոխական» կառավարությունը, ամբողջովին նույնն էր մնացել եւ պարտադրեց սահմանադրականներին սթափվել, մի կողմ նետել այդ երկրում ժողովրդավարական բարեշրջումների ճանապարհով հայերի ազգային կեցության ու զարգացման երազախաբությունը: Նաեւ հստակ դարձավ, որ կուսակցության որդեգրած ծրագիրն այլեւս ժամանակավրեպ է: Վրա հասած Հայոց եղեռնը հաստատեց այդ ցավալի իրողությունը եւ կուսակցությանը պարտադրեց հիմնովին վերափոխել իր ծրագիրն ու նպատակները, ինչպես նաեւ դեն նետել «սահմանադրական» եզրը եւ անվանափոխվել՝ Հայ Ռամկավար կուսակցություն (ՀՌԿ): Նմանօրինակ գործընթաց տեղի ունեցավ նաեւ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության մեջ. կուսակցությունը որոշ դեգերումներից հետո ինքնանվանվեց Ազատական կուսակցություն (ԱԿ)¹⁵: Այս կուսակցություններն ու դրանց համակիր քաղաքական մյուս ուժերն իրենց ուղադրությունը սեւեռեցին նաեւ Հայաստանից հետո ամենահայաշատ Կիլիկիայի վրա եւ ջանքեր գործադրեցին այնտեղ հայապահպանության եւ հայկական ինքնավարություն ստեղծելու նվիրական երազանքն իրականություն դարձնելու գործում:

Հետեղեռնյան Կիլիկիայում հայ ավանդական կուսակցություններից Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակյան կուսակցության (ՄԴՀԿ)՝ Կիլիկիայում

¹² ЛЛОЙД ДЖОРДЖ, 1957, էջ 402:

¹³ Новый Восток, 1923, 475—476.

¹⁴ Ю. БОЕВ, Киев, 1961.

¹⁵ Այդ ամենի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ, Հայ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցություն (1908—1921 թթ.), Երեւան, 2009:

վարած գործունեության պատմությանը վերաբերող մի քանի ուսումնասիրություններ կան¹⁶։ ՀՅԴ-ի նույն շրջանի գործունեության վերաբերյալ նույնպես պահպանվել է մեզ են հասել զգալի թվով վավերագրեր¹⁷։ Անդրադարձներ կան նաև Կիլիկիայի իրադարձություններին նվիրված ընդհանուր բնույթի ուսումնասիրություններում¹⁸, սակայն ռամկավարների մասին (նկատի ունենք ՀՍՌԿ-ՀՌԿ, Վերակազմյալ Հնչակյան-ԱԿ-ին եւ նրանց համակիր մյուս հոսանքներին, որոնք 1921 թ. միավորվեցին եւ հիմնեցին Ռամկավար Ազատական կուսակցությունը), բացի որոշ նշանավոր գործիչներին նվիրված եւ հարակից այլ նյութերի մասին խոսելու ընթացքում մի քանի հպանցիկ անդրադարձներից, որեւէ ուսումնասիրություն առ այսօր գրված չէ։ Սույն հոդվածն այդ բացը լրացնելու փորձ է։

Քննության առարկա նյութի ուսումնասիրության համար կարեւոր են պահպանված եւ մեզ հասած թվով քիչ, սակայն իրենց նշանակությամբ առանձնացող արխիվային վավերագրերը¹⁹, տպագիր սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած նյութերը²⁰, զգալի թվով հուշագրությունները²¹ եւ մամուլ-

¹⁶ Ա. Կէնճեան, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը, Պէյրութ, 1958, նույնի Լէօ եւ Հնչակեան կուսակցութիւնը, քննադատութիւն «Թրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը երկին», Փարիզ, 1935, Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան, Բ. Հատոր, Պէյրութ, 1963 եւ այլն։

¹⁷ Նիւթեր 2.3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, ԺԲ. Հատոր, ԵՐՈՒԱՆԻ ՓԱՏՊՈՒՔԵԱՆՆԻ խմբագրութեամբ, Պէյրութ, 2016

¹⁸ Մ. ՎԱՐԱՆԿՅԱՆ, 2.3. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Ա. եւ Բ. Հատորներու միացեալ հրատարակութիւն, Բ. Հրատարակութիւն, Պէյրութ, 2013, «Հայրենիք» ամսագիր, թիվ 3, 1931, Դրուագներ Կիլիկիոյ նախընթաց կեանքէն, գրեց՝ Գ. Յ. ՉԱԿՄԱՔՅԱՆ, «Հայրենիք» ամսագիր, թիվ 5, 1930, Յուշեր անցեալէն (դէպքեր ու դէմքեր), գրեց Գիւտ Մխիթարեան։

¹⁹ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 2, գգ. 830, 838, ֆ. 114, ց. 2, գգ. 86, 103, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, ֆ. 205, ց. 1, գ. 780, ֆ. 408, ց. 1, գգ. 124, 142, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թթ. 21–29, ց. 1, գ. 807, թթ. 1–3, ց. 1, գ. 340, թթ. 1–2, ց. 1, գ. 817, թթ. 19–39։ Մաշտոցի անվան մատենադարան, Արշակ Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 292, Չարենցի անվան գրականության եւ արվեստի թանգարան, Արշակ Չոպանյանի ֆոնդ, IV բաժին, թիվ 389, 392, 3987 եւ այլն։

²⁰ Հայերի ցեղասպանությունն ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Ե., 1988, Կիլիկեան կսկիծներ, վավերագրեր Կիլիկիո կաթողիկոսական գիվանի, 1903–1915, Պէյրութ, 1927, Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, Ե., 1988, Նիւթեր 2. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար, խմբագիր՝ ՌՐՈՒԱՆԻ ՓԱՏՓՈՒՔԵԱՆ, ԺԲ. Հատոր, Պէյրութ, 2016, 460 էջ, Ազգային պատուիրակության գործունեությունը 1915–1916 (Վաւերագրեր), ներածական եւ ծանոթագրություններ Վաչէ Ղազարեան, Պէյրութ, 2017, 480 էջ եւ այլն։

²¹ Գ. ԹԱԹՈՒԼԵԱՆ, Անթեղուած գաղտնիքներ, Պէյրութ, 1967, Մ. Ն., Կիլիկեան յուշեր, «Նոր Հաճըն», 1956, թիւ 8–9–10, Տ. ՊՕՅԱՅԵԱՆ, Հայկական լեզեոնը, պատմական յուշագրութիւն, Ութըրթաուն, 1965, Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ, Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պօլիս, 1912, Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ, Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Բ. Տպագրութիւն, Պուէնոս Այրէս, 1956։

լուծ լույս տեսած հրապարակումները²²։ Սակայն դժբախտաբար հուշագիրները «յայտնապէս իրարմէ ընդօրինակած են իրենց յուշերը, յաճախ գրեթէ բառացիօրէն»²³ եւ շատ տեղեկություններ պարզապէս դուրս են մնացել եւ մեզ չեն հասել։ Գրվել են նաեւ Կիլիկիայի այդ շրջանի պատմութեանը վերաբերող հայ եւ օտար հեղինակների մի քանի ուսումնասիրություններ²⁴։ Սակայն դեռեւս առկա են մեծ թվով հիմնախնդիրներ, որոնք կարող են լուսաբանման։ Մասնավորապէս 1914—1923 թթ. ողբերգական եւ հուսալեցուն իրադարձությունների մասին քիչ է գրվել։ Դա է պատճառը, որ մեծ թվով հարցեր ցայսօր պարզաբանման կարիք ունեն։

Այս առումով շահեկանորեն առանձնանում են Ս. Պողոսյանի «Կիլիկիան հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների եւ Անտանտի երկրների ծրագրերում (1914—1918 թթ.)» վերտառությամբ՝ 1916 թ. պաշտպանված դոկտորական ատենախոսությունը եւ դրան առնչվող մի շարք հոդվածները²⁵։ Դրանցում լուսաբանվել են պատերազմի տարբեր

Լ. ՆՈՐԱՇԽԱՐԱՅԱՆ, *Զեյթունը 1914—1921 թթ. (հուշեր)*, Ե., 1984, է. ՈՍԿԵՐՁԵԱՆ, *Կիլիկեան յուշեր (1907—1929)*, Հալէպ, 1930;

²² Այդպիսի հրապարակումներ կան Կահիրեի «Արեւ» (ՀՍՌԿ), Կ.Պոլսի «Ժողովուրդի Զայն-ժամանակ», Ադանայի «Կիլիկիա» (ՀՅԴ), «Արձագանգ Կիլիկիոյ» (ՄԴՀԿ), «Հայ Զայն» (ՀՌԿ), «Կիլիկիան Սուրհանդակ» (Վերակազմյալ-ԱԿ), «Նոր Հաճըն», Բոստոնի «Հայրենիք» (ՀՅԴ), «Պաշար» (ՌԱԿ) եւ այլ պարբերականներում։

²³ Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, *Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919—1921 թթ.*, Գահիրէ, 1977, էջ 4։

²⁴ Դ. ԱՂԱՄԵԱՆ, *Կիլիկեան դրուագներ*, Փարիզ, 1921, Ա. ԱԹԱՆԱՍԵԱՆ, *Կիլիկիոյ մօտաւոր անցեալէն (Պատմական ակնարկ)*, Փարիզ, 1937, Ա. ԱՍՊԵՏ, *Դրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն եւ հերոսին ողբականը*, Պէյրութ, 1961, ՆԱԶԱՐԷԹ ԶԵՅԹՈՒՆՅԵԱՆ, *Զեյթունի վերջին դէպքերը (1919—1921)*, Ադըքսանդրիա, 1922, Շ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ, *Կիլիկիայի հայությունը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին*, «Արեւ», օրաթերթ, Գահիրէ, 29 Յունուար, 1970, Կ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ, *Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս (քննական տեսութիւն)*, Պէյրութ, 1964, Լէօ, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, Բ. հատոր, Փարիզ, 1935, Զ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ, *Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը*, Ե., 1965, Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Նորագոյն ժամանակաշրջան (1918—1945 թթ.), Երեւան, 2010, Հ. ՄԱՆՋՅԱՆ, *Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանությունը 1920 թվականին*, Երեւան, 1991, Ռ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, *Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մէջ*, Ե., 1964, Ռ. ՍԱՀԱԿԵԱՆ, *Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները եւ Կիլիկիան 1919—1921 թթ.*, Ե., 1970, Վ. ՔԻՐԻՔՃԵԱՆ, *Հայկական Կիլիկիա, Նիւ Նորք, 1919*, Ռ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, *Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում*, Ե., 2005, Е. АДАМОВ, *Турция и великие державы*, М., 1923, Ю. БОЕВ, *Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914)*, Киев, 1964, АНМAD RUSTEM БЕY, *La Paix d'Orient et L'accord franco-turc*, Paris, 1922, W. MEDLICOTT, *The Pre-war population of Cilicia*, London, 1920:

²⁵ Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, *Կիլիկիան հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակների եւ Անտանտի երկրների ծրագրերում (1914—1918 թթ.)*, դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման

փուլերում հայույթյան եւ Անտանտի երկրների հետաքրքրությունները Կիլիկիայի նկատմամբ, նրանց միջեւ տեղի ունեցող դիվանագիտական պայքարն ու բանակցությունները: Ներկայացվել են մեծ տերությունների տարբեր գործիչների ու գերատեսչությունների տեսակետներն ու հակասությունները Կիլիկիայի ապագայի հարցում:

Կարեւոր է նաեւ «Կիլիկեան երազին նաւորդ»²⁶ Միհրան Տամատյանի կյանքին, հայ ազգային-ազատագրական պայքարին եւ հասարակական-քաղաքական գործունեությանը նվիրված Պ. Տեփոյանի շահեկան ուսումնասիրությունը²⁷: Հեղինակը նշում է, որ ռամկավար Մ. Տամատյանն «առաջնորդող ծնած էր եւ առաքելական նուիրումով չափազանց քիչ հաւասարակիցներ ունեցող դասական դէմք մըն էր»²⁸ եւ իր «կեանքի ամբողջ տեւողութեան իր տեսակետներուն, համոզումներուն եւ շարժումներուն մէջ միշտ ալ եղած է հետեւողական եւ անտեղիտալի»²⁹, եւ արեւց հնարավոր ամեն բան Կիլիկիայի փրկության համար, սակայն Ֆրանսիական իշխանությունների թուրքամետ դիրքորոշումը ձախողեց այն:

Նույն գաղափարն է պաշտպանում նաեւ մեկ այլ՝ սկզբում հնչակյան հետո ռամկավար գործիչ Ավետիս (Ապահ) Պետրոսյանի (1872–1928) կյանքին ու գործունեությանը նվիրված Մասիս Պետրոսյանի ուսումնասիրությունը³⁰: Ներկայացնելով հետեւեւեւյան Կիլիկիայում Ապահի գործունեությունը, հեղինակը նշում է, որ Ապահն արեւց ամեն հնարավորը կիլիկիահայույթյանը թուրք հրոսակներից պաշտպանելու եւ Կիլիկիայում հայոց պետականությունը վերականգնելու համար, սակայն առատ խոստումներ չռալիս Անտանտի երկրները խոստումնազանց եղան, սակար-

ատենախոսության սեղմագիր, Ե, 2016: 4. Կիլիկիան ազատագրելու ծրագրերը 1915 թ., «Պատմա-բանասիրական հանդես», Ե., 2006, թիվ 2, էջ 13–21: Ռուսաստանը եւ Կիլիկիայի հարցը 1914–1916 թթ., «Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ Գիտական տեղեկագիր», Երեւան, 2008, թիվ 1–2 (7–8), էջ 23–29: Մեծ Բրիտանիան եւ Կիլիկիայի ազատագրման հարցը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, «Լրատու: Գիտական հոգվածների ժողովածու», Երեւան, 2012, թիվ 2, էջ 109–119: Կիլիկիան հայ գործիչների ծրագրերում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, «Էջմիածին», 2014, թիվ 8, էջ 99–126: Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի ինքնավարության հարցը ռուսական դիվանագիտության 1914–1915 թթ. գաղտնի ծրագրերում, Ե., 2015, թիվ 2 (50), էջ 59–77:

²⁶ Մ. ՏԱՄԱՏԵԱՆ, Իմ յուշերէս, Վ. Ղազարյանի «Իբրեւ ներածութիւն» առաջաբան, Պէյրուիթ, 1985, էջ 7:

²⁷ Պ. ՏԵՓՈՅԵԱՆ, Միհրան Տամատեան (1863–1945), Պէյրուիթ, 1964:

²⁸ Պ. ՏԵՓՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 148:

²⁹ Պ. ՏԵՓՈՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 149:

³⁰ Մ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Կենսագրութիւն Ապահ Պետրոսեանի եւ քննական պատմութիւն Զէյթունի 1895ի պատմական մեծ ապստամբութեան, Գահիրէ, 2020

կուլթյան ապրանքի նման վաճառքի հանեցին Կիլիկիան ու տեղի հայու-
թյանը մատնեցին բախտի քմահաճույքին:

Փարիզի Ազգային պատվիրակության, հայ կուսակցությունների,
նշանավոր այրերի, եւրոպական տերությունների, արհեստածին Թուր-
քիայի հանրապետության եւ «Կիլիկեան Երազին» առնչվող այլ գործոն-
ների ու դերակատարների եւ դրանց միջեւ եղած հարաբերությունների
լուսաբանմանը նվիրված Պ. Յափուճյանի փաստահարուստ ստվարածա-
վալ ուսումնասիրությունը³¹ լուրջ ներդրում է քննո առարկա հիմնախնդ-
րի պատմության լուսաբանման համար, սակայն հեղինակը երբեմն
հայտնել է ոչ այնքան իրատեսական, երբեմն էլ՝ կողմնակալ տեսակետ-
ներ: Հիմնահարցի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են պարունա-
կում նաեւ է. Բաբազյանի³², Մ. Սերոբյանի, Վ. Մալեզյանի³³ եւ այլ հեղի-
նակների հուշագրություն-ուսումնասիրությունները:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

Ազգային-քաղաքական կյանքը Կիլիկիայում վարում էին յուրաքան-
չյուր քաղաքում կազմված Ազգային միությունները. «Ամեն հայաբնակ
քաղաքներու կամ գիւղախումբերու մէջ կան Ազգային Միութիւններ»³⁴:
Դրանք, ցավոք, իրարից անկախ լինելով, ազգային գործերը տնօրի-
նում էր ինքնագլուխ կերպով. «...այդ միութիւնները իրապէս չեն կա-
պուած Ատանայի Միութեան հետ եւ չեն հրահանգուիր կեդրոնէն, ինչ-
պէս նաեւ իրենց գործունէութեան ուղեգիծը չեն պատշաճեցներ կեդ-
րոնին»³⁵: Ու քանի որ կենտրոնական որեւէ մարմին գոյություն չունէր.
«Կիլիկիան մերն է կըսեինք ու կը հրճուինք: Ասոնք զգացումի արտա-
յայտութիւններ են միայն»³⁶: Դրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում էր
առանց որեւէ ծրագրի, «Օրը օրին ներկայացած պէտքերուն համե-
մատ»³⁷: Այսինքն՝ «Կիլիկիոյ ազգային կեանքը կազմակերպուած չէ»³⁸:

³¹ Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919—
1921 թթ., Գահիրէ, 1977:

³² Է. ԲԱԲԱԶԵԱՆ, Ինքնակենսագրութիւն եւ Յուշեր, Գահիրէ, 1960, Մ. ՍԵՐՈԲԵԱՆ,
Դիտումներ եւ դատումներ, Պէյրութ, 1932:

³³ Վ. ՄԱԼԵԶԵԱՆ, Ճամբուս Մայրը, Փարիզ, 1955:

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 337, թթ. 1—2:

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 337, թ. 3:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թթ. 1—3:

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 337, թթ. 4—5:

³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 337, թթ. 6—8:

Այնինչ պետականություն ստեղծելուն հավակնող ժողովուրդը Կիլիկիայի կենտրոն Ադանայում³⁹ նախ եւ առաջ պետք է ստեղծեր մի այդպիսի կառույց: Սակայն քաղաքների միջեւ կապի գրեթե բացակայությունը, ճանապարհների անապահով վիճակը եւ օր առաջ փառքի դափնիներին տիրանալու համար օրեցօր սաստկացող միջկուսակցական պայքարը⁴⁰ «Անկարելի դարձուցին «կառավարութեան» մը ձեւով մարմնի մը ստեղծումը»⁴¹: Ազգային միություններից բացի, «անոնցմէ գերիվեր» Ադանայում էր գտնվում Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը⁴², որը զբաղվում էր ֆրանսիացիների հետ հարաբերությունների խնդիրներով եւ հնարավորության սահմաններում՝ նաեւ՝ ներքին խնդիրներով:

Կուսակցությունների գործունեության մասին անդրադարձներ կան Կիլիկիայի տարբեր քաղաքների պատմագրքերում: Սակայն դրանց հեղինակները, ներկայացնելով տարբեր կուսակցություններ, ավելի շատ քննադատել են միմյանց եւ բավականացել են միայն անուններ հիշատակելով: Իհարկե, գործել են նաեւ միջկուսակցական մարմիններ, երբեմն համերաշխ, բայց ավելի հաճախ՝ ոչ: Կիլիկիայում գործում էին չորս՝ ՄԴՀԿ, ՀՅԴ, Վերակազմյալ Հնչակյան (հետագայում՝ Ազատական), ՀՍՌԿ (ավելի ուշ՝ Ռամկավար) կուսակցությունները⁴³, որոնք «կը ջանան իրարու մէջ գոնէ ձեւական կերպով համերաշխութիւնը պահպանել»⁴⁴: Իրականում հաջող գործակցում էին միայն Ռամկավար եւ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցությունները: Սակայն վերջիններիս հարաբերությունները Հնչակյան եւ հատկապես Դաշնակցություն կուսակցությունների հետ, ինչպես նաեւ վերջիններիս միջեւ, շատ հեռու էին համերաշխ լինելուց, իսկ երբեմն էլ՝ խիստ լարված էին. «կուսակցական իրարա-

³⁹ Ադանայի Ազգային միության մասին բավականին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Խնամատարական լիազոր ներկայացուցիչ Վ. Քաշբերունին, տե՛ս «Արեւ», 22 մարտի, 1920:

⁴⁰ Չնայած որ 1920 թ. մարտին Փարիզում ՄԴՀԿ, ՀՅԴ եւ ՌԱԿ ներկայացուցիչները «ծնունդ տուած էին «Միջկուսակցական մարմնի մը», որի նպատակն էր օգնել Կիլիկիահայությունը, Կիլիկիայում գործող նրանց կառույցների միջեւ առկա էին միջկուսակցական լարված հարաբերություններ, տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 941, թ. 1:

⁴¹ Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 309:

⁴² Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ Մ. Տամատյանի մասին նախատեսում ենք ծավալուն մենագրություն հրատարակել: Այդ պատճառով այս դեպքում կբավարավենք ասվածով:

⁴³ ԱՃԵՄՅԱՆ, Պտոյտներ Կիլիկիոյ մէջ, «Արեւ», 19 մարտի, 1922:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 337, թթ. 1–25:

տեսացութիւնը՝ դեռ երէկ թուրք եաթաղանին տակէն ելնող հայ հոգիին մէջ՝ բոյն դնել սկսած է... Մահուան ճամբարներէն դարձող ուրուական ժողովուրդի մը հոգին եղբայրատեսցութեան մոլուցքով լեցնելու համար ինչ հրեշաժին խիղճ ունենալու է մարդ»⁴⁵։ Իրականության դեմ չմեղանշելու համար նշենք, որ կուսակցությունների միջեւ առկա ներհակությունները հիմնականում ձեռնտու էին մենիշխանության ձգտող Դաշնակցությունը։ Ընդ որում, ՀՅԴ-ն այդպիսի պահվածք էր դրսևւորում ոչ միայն մյուս կուսակցությունների, այլև Կիլիկիայում ազգաշահ գործունեություն իրականացնող Հայ Բարեգործականի եւ այլ ազգային կառույցների հանդեպ⁴⁶։ Ընդհանուր առմամբ Կիլիկիայում հայկական կուսակցությունները միմյանցից տարբերվող ուղիներ էին ընտրել, սակայն «ամենուն սեւեռակէտը մի որոշ տեղ է։ Անշատ գործող, սակայն վտանգի պահուն համբարաշխողներ են եւ նուիրուած ինքնապաշտպանութեան սրբազան եւ պատուաւոր գործին։ Նոյն իրականութիւնն է ամեն տեղ, ըլլայ Մերսին, Տարսոն, Հաճըն, Այնթապ եւ բովանդակ Կիլիկեան շրջանին մէջ»⁴⁷։

Եղեռնից հետո Ռամկավարների գործունեության հիմնական դաշտն Արեւելյան Հայաստանն էր։ Սակայն նրանք չէին կարող աչքաթող անել նաեւ մյուս հայաշատ վայրերը եւ, հատկապես՝ Կիլիկիան, որտեղ ապրող հայերը բնաշխարհից հեռու ստեղծել էին հայկական քաղաքակրթության բազում հուշարձաններ։ Կիլիկիայի տարբեր քաղաքներում աստիճանաբար վերածնվող ազգային կյանքին զուգընթաց, «կուսակցական լուռ ու մունջ գործունէութիւն մը կ'նշմարուի ամեն տեղի հայոց մէջ»⁴⁸։ Ընդհանուր առմամբ, զինադադարից հետո Կիլիկիայում Հայ Ռամկավար կուսակցության Հայեպի ակումբը «գրեթէ տարի մը ամբողջ Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ շրջանին մէջ Կեդր. Ակումբի դերը կատարեց ու նախաձեռնարկն եղաւ գոյութիւն ունեցող քոյր ակումբներու կազմութեան, որով եւ ռամկավար գաղափարներու շուտափոյթ տարածման, ներկայ բախտորոշ եւ ճգնաժամային վայրկեաններուն»⁴⁹։

⁴⁵ ՎՏԱՐԱՆԳԻ, Կիլիկեան լուեր, «Արեւ», 10 հոկտեմբերի, 1919:

⁴⁶ ՀՅԴ-ի մենատիրական այդ դրսևւորումների մասնի Տարսոնում մանրամասն նկարագրում է «Արեւ»-ի ականատես թղթակիցը, տե՛ս Կեանքը Տարսոնի մէջ, «Արեւ», 10 հունիսի, 1921:

⁴⁷ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 825, թթ. 8—17:

⁴⁸ Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 313:

⁴⁹ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 790, թ. 1:

Կիրիկիայում Ռամկավարների գործունեության մասին բավականին տարողունակ տեղեկատվություն է ներկայացնում Դ. Ադամյանի «Հայ Ռամկավար շարժումը Կիրիկիոյ մէջ» վերնագրով տեղեկագիրը⁵⁰։ Այստեղ նշված է, որ Ադամյանը ռամկավարների ակումբը (կուսակցության տեղական կառույցներն այսօր էլ են ակումբներ կոչվում) կազմավորվել է 1919 թ. հունիսի 15-ին, Ս. Կեպենեկյանի, Հ. Փափազյանի, Ս. Բարիկյանի եւ դոկտոր Տեր Հակոբյանի նախաձեռնությամբ։ Ակումբն ուներ 400 անդամ։ Ղեկավարներն էին Ս. Կեպենեկյանը, դոկտոր Լ. Քյուրքչյանը Կ. Ապահունին եւ Հ. Փափազյանը։ Փաստաթղթում նշվում է, որ Ադամյանը կար նաեւ կուսակցության շրջանային վարչություն։ Ակումբն ունեցել է մեծ սրահ, ուր հրավիրվել են հավաքույթներ, գումարվել ժողովներ, բեմադրվել են թատերախաղեր, ցուցադրվել շարժանկարներ եւ այլն։

Ակումբի բյուջեն գոյանում էր անդամավճարներից եւ Եգիպտոսից ու ԱՄՆ-ից ուղարկված օգնություններից։ Գործում էին վճարվող հինգ կառույցներ. «Հայ Զայն» թերթի խմբագրությունը, ընդհանուր քարտուղարությունը, խմբագրատան տնօրինությունը, ինքնապաշտպանության գործը վարող պաշտոնյան եւ լրագրի ցրիչը։ Հաշվետվության մեջ հատուկ շեշտվում է Ս. Կեպենեկյանի դերակատարությունը, նշվում է, որ վերջինս նախ Հալեպում, ապա Ադամյանը հանձն է առել «Հայ Զայն» թերթի հրատարակությունը, որը «ռամկավար սկզբունքներու փրոփականտին տրամադրած էր առանց նիւթական օժանդակութիւն մը ստանալու՝ հակառակ իր տնտեսական նեղ կացութեան»⁵¹։ Այնուհետեւ պարզաբանվում է, որ թերթը ռամկավարների սեփականութունն է դարձել Կիրիկյան պատգամավորական ժողովի որոշման համաձայն, իսկ Ս. Կեպենեկյանը որպէս խմբագրապետ վճարվել է 1920 թվականից սկսած։ Հատուկ շեշտվում է, որ Ս. Կեպենեկյանը օգոստոսի հինգի գործողության ժամանակ կառավարչատան գործերի գլխավորներից մեկն էր։

⁵⁰ Տեղեկագրի եւ համանման այլ փաստաթղթերի պատճենները տարիներ առաջ Բեյրութում մեզ տրամադրեց սփյուռքահայ մի բարեկամ։ Տեղեկագիրը թվագրված չէ, սակայն բովանդակությանից կարելի է ենթադրել, որ այն գրվել է 1920 թ. վերջերին։ Տեղեկագրի բովանդակությանը ծանոթանալով՝ վստահ կարելի է ասել, որ այդ նույն տեղեկագրին ծանոթ է եղել եւ անդրադարձել է նաեւ Ավետիս Յափուճյանն իր նշված ուսումնասիրության մեջ։ Ի դեպ հարգարժան ուսումնասիրողը նույնպես որեւէ տեղեկություն չի հայտնում հեղինակի ով լինելու, գրության ժամանակի եւ այլ մանրամասների մասին, տե՛ս Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիրիկիոյ մէջ 1919–1921 թթ., Գահիրէ, 1977, էջ 317–327։

⁵¹ Տեղեկագիր, էջ 2։

Դ. Ադամյանի «Հայ Ռամկավար շարժումը Կիլիկիոյ մէջ» տեղեկագրում պարզաբանվում է, որ Ադամյան Ռամկավար եւ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցութիւնները գործել են միասնաբար. «այնպէս, ինչպէս միացեալ միակ կուսակցութիւն մը կազմած ըլլային»⁵²: Ադամյան կիլիկիայի ազգային շահերի պաշտպանութեան խնդիրների շուրջ խորհրդակցելու համար կազմվել էր նաեւ «Միացեալ Խորհուրդը»:

Անդրադառնալով միջկուսակցական հարաբերություններին՝ տեղեկագրի հեղինակը արձանագրում է. «Դաշնակցութեան եւ մեր ակումբի միջեւ գոյութիւն չունեցան այն սուր պայքարները, որոնք արտասահմանի մէջ սովորական էին»⁵³, ապա շարունակում, որ Կիլիկիային առնչվող բոլոր հարցերի շուրջ դաշնակցականները նույն ջերմ եւ եռանդուն վերաբերմունքը դրսևորեցին մինչեւ Ազգային պատվիրակութեան շուրջ ծայր առած տարաձայնությունները: Հնչակյանները, որոնց «թիւը Ատանայի մէջ 200էն աւելի չէ ըստ իրենց արձանագրութեանց, եւ սակայն իրականին մէջ այս թիւէն շատ ու շատ նուազ են»⁵⁴, միշտ թշնամաբար էին տրամադրված այլ կուսակցությունների, հատկապես՝ ռամկավարների եւ Վերակազմյալ հնչակյանների դեմ: Պատճառն այն էր, որ «Կիլիկեան ազատագրումի դափնին միայն իրենք խլելու են: Կիլիկեան կառավարութիւն մը ստեղծելով զայն սեփականացնելու երազներով գինովցած ...մեծագոյն խռընդոտը հանդիսացան ազգային համերաշխութեան անաղարտ պահպանումին»⁵⁵: Այնուհետեւ անթաքույց բավականությամբ հեղինակն ընդգծում է, որ 1920 թ. նոյեմբերին այդ կուսակցության մաքրագործում իրականացվեց, որի արդյունքում մի քանի խառնակիչներ հեռացվեցին կուսակցությունից եւ լարվածությունը փոքր ինչ թուլացավ:

Տեղեկագրի հեղինակը հատուկ անդրադառնում է Մ. Տամատյանի դերակատարությանը եւ շեշտում, որ մեծագույն շրջահայեցողությամբ, ճիշդ գործադրելով ու զիջումներ կատարելով, նա կարողացել է պահպանել համերաշխության ոգին, դրանով տպավորել ֆրանսիացիներին եւ զայրացրել նրանց, քանի որ վերջիններս «աւելի կը փափաքէին հայերը անհամերաշխ եւ բաժանեալ տեսնել՝ աւելի դիւրաւ յաջողցնելու համար իրենց Կիլիկեան թաքուն նպատակները»⁵⁶:

⁵² Նույն տեղում, էջ 3:

⁵³ Տեղեկագիր, էջ 3:

⁵⁴ Նույն տեղում:

⁵⁵ Տեղեկագիր, էջ 4:

⁵⁶ Տեղեկագիր, էջ 5:

Դեօրթ էօլում առաջին անգամ ռամկավար ակումբ հիմնվել է Մուշեղ Սրբազան Սերոբյանի նախաձեռնությամբ դեռևս Օսմանյան սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո, որը հետագայում հայտնի դեպքերի հետեւանքով դադարել էր գործել: Մուդրոսի զինադադարից հետո, 1919 թ. հուլիսի 15-ին Ռուբեն Էնզաճյանի եւ Հայկազուն Արամյանի ջանքերով ակումբը վերակազմվում է: Ակումբի գործունեության աշխուժացմանը մեծապես նպաստել է 1920 թ. մարտին ՀՍՌԿ Եգիպտոսի շրջանային վարչության որոշմամբ «տեղւոյն ժողովուրդը կազմակերպելու, զինելու, եւ ի հարկին ինքնապաշտպանութեան դիմելու համար»⁵⁷ Ալեքսանդրիայից այստեղ ուղարկված Լեւոն Աճեմյանի աշխույժ գործունեությունը: Արդյունքում «Ռամկավար սկզբունքները արագօրէն տարածուեցան Տէօրթ էօլի լրջմիտ հայութեան մէջ եւ հետզհետէ կազմուեցան 1 Սեպտ. 1919ին եւ Յուլիս 1920ին Գ. ակումբները, եւ «Երիտասարդաց հատուած մը», որն ուներ 30 ներկայացուցիչներ: Ա. ակումբը 70, Բ.ը 150 եւ գ. Ակումբը 35 ընկերներ ուներին»: Նշվում է նաեւ, որ «Երիտասարդաց հատուածը» հրատարակում էր իր «Սիսուան» շաբաթաթերթը⁵⁸:

Անթաքուլց հպարտությամբ տեղեկագրի հեղինակն ավելացնում է, որ ակումբների թվի ավելացմանը զուգընթաց (նշվում է, որ կային շուրջ 600—700 անդամներ)⁵⁹ դժվարանում էր ազգային իշխանությունների, արտասահմանի եւ մյուս կուսակցությունների հետ հարաբերվելը: Այդ պատճառով բոլոր ակումբները միաձայն ստեղծում են «Եօթնահանգային վարչութիւն», որը պետք է ղեկավարեր ռամկավարների գործերը մինչեւ Կիլիկիայում իրավիճակի բարվոքումը: Թվարկվում են նաեւ տեղական առաջնորդների անունները: Դրանք էին՝ Մ. Ստեփանյանը, Ա. Գարատանյանը, Ս. Պարոնյանը, Մ. Գրիգորյանը, Շ. Տեր-Ստեփանյանը, Մ. Քեշիշյանը եւ այլն: Նշվում է, որ քաղաքում գործել են նաեւ Վերակազմյալ Հնչակյան կուսակցության կառույցները, որոնց հետ հարա-

⁵⁷ Մ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Կենսագրութիւն Ապահ Պետրոսեանի եւ քննական պատմութիւն Զեյթունի 1895ի պատմական մեծ ապստամբութեան, Զահակի շաբաթաթերթի յաւելուած I, Գահիրէ, 2020, 389 էջ, էջ 326:

⁵⁸ Տեղեկագիր, էջ 6—8:

⁵⁹ Հաշվի առնելով Կիլիկիայում ստեղծված ծանրագույն վիճակը եւ այն, որ Կիլիկիահայերն այնքան էլ քաղաքականացված չէին, կարծում ենք, որ այդ թվաքանակը փոքր ինչ չափազանցված է: Նշենք, որ իրենց կուսակցություններն ավելի ուժեղ եւ անդամաշատ ներկայացնելու նպատակով, իրականությանը գերազանցող թվեր ներկայացնելը բոլոր ավանդական կուսակցությունների ներկայացուցիչներին ու հուշագրիներին էլ հատուկ է եղել:

բերությանները սիրալիր էին, եւ Դաշնակցության կառույցները, որոնք «կարելոր ուժ մը չէին» եւ համակերպվողի դերում էին⁶⁰:

Անդրադառնալով Կիլիկյան շարժմանը ռազմական տեսակետից ռամկավարների մասնակցությանը, տեղեկագիրը պարզաբանում է, որ ռամկավարները Ադանայում ունեցել են չորս խմբերի բաժանված եւ 250 հոգուց կազմված զինյալ ուժեր, որոնք քաջաբար կռվեցին Սսի, Հայկական Միջագետքի, Ինջիրլիքի, Նաշարլըի եւ Դեօրթ էօլ-էրզինի ճակատներում: Այնուհետեւ մանրամասնվում է, որ Հայկական Միջագետքի ուղղությամբ Մարտիրոս Ոսկյանի առաջնորդությամբ 20-ից ավելի գյուղեր գրավվեց: Ռամկավար-Սիսվան խումբն էլ 21-ամյա սսեցի կտրիճ Սարգիս Տեր Հակոբյանի գլխավորությամբ սարսափի էր մատնել Դեօրթ էօլ-Նաճարլըի թուրքերին: Այդ նույն խումբը էրզինի մոտ պաշարված 500 ֆրանսիացիներին օգնություն ցուցաբերեց եւ փրկեց կործանումից: Օգոստոսի վերջին նույն խումբը Տեր Հակոբյանի հրամանատարությամբ եւ Ապահ Պետրոսյանի ընկերակցությամբ Ադանայից Դեօրթ էօլ է շարժվել՝ հրոսակներից մաքրելով ողջ հարակից տարածաշրջանը⁶¹: Մյուս կողմից նույն ուղղությամբ էր շարժվել Մարտիրոս Ոսկյանը՝ իր «Կայծակ» կոչվող խմբին միացնելով Հաճընին օգնության փութացող ռամկավարների «Թռուցիկ» անվանվող հեծյալ խումբը, սակայն Մութալեպ կիրճի մոտ հանկարծակի հարձակման է ենթարկվել, զոհվել են Մ. Ոսկյանը եւ չորս այլ մարտիկներ: Այնուհետեւ տեղեկագրում ասվում է, որ պաշարված Հաճընին օգնության նպատակով կազմավորվող զորաջոկատում եւս եղել են ռամկավար խմբեր, որոնց, սակայն, մյուսների հետ զինաթափվել են ֆրանսիացիները եւ նրանք բռնել են աքսորի ճանապարհը:

Դեօրթ էօլի ուժերի հրամանատար Խաչատուրյանի վկայությամբ, նշում է հեղինակը, ռամկավարները միշտ գտնվել են առաջնագծում եւ փայլուն մարտեր մղել: Այնտեղ 125 զինված կտրիճներ կային, որոնք բարձր պահեցին հայության եւ կուսակցության պատիվը: Օրինակ՝ 1920 թ. հուլիսի 23-ին Գուզուլ Ճուլուի գրավման ժամանակ, երբ մյուս կուսակցությունների զինվորներից շատերը թալանով էին զբաղվում, ռամկավարները կարելոր դիրքեր գրավեցին եւ համառ մարտեր էին մղում եւ զոհեր ունեցան: Նրանք զգալի թվով զոհեր տվեցին

⁶⁰ Տեղեկագիր, էջ 8:

⁶¹ Մ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 327—328:

նաեւ Մութալըպի կիրճում եւ այլ մարտերում: Ռամկավար զինվորները մի շարք կռիվներ մղեցին նաեւ շրջակա լեռներից քաղաքի վրա կրակող եւ փողոցներն անանցանելի դարձնող հրոսակների դեմ եւ ավելին կանեին,-կարդում ենք զեկուցագրում,-եթե ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները «շարունակ գիրենք չափաւորութեան եւ հանդարտութեան» չկոչեին:

Տեղեկագրում հատուկ շեշտվում է, որ ռամկավարներ Լ. Աճեմյանն ու Մլէհի Համկաճյանը⁶², 1920 թ. մի քանի ամիս Դեօրթ հօլում գտնվելով, լայն աջակցություն ցույց տվեցին ազգային գործերին. Աճեմյանը իբրեւ հայկական պահակախմբի հրամանատար, իսկ Մլէհը՝ իբրեւ ինքնապաշտպանության կոմիտեի ղեկավար: Աճեմյանը կարողացել էր կազմակերպել Ամանոսի եւ հարակից գյուղերի ակումբները, իսկ Ս. Կեպենլյանի քաղաքից հարկադրված հեռանալուց հետո նաեւ խմբագրել «Հայ Ձայն» թերթը:

Տարսնի ռամկավար ակումբը 57 անդամ ուներ, ասված է տեղեկագրում: Ղեկավարներն էին Վ. Կեոքճյանը (Կիլիկիան շրջանային վարչության անդամ), Հ. Հակոբյանը, Ք. Փափազյանը եւ Կ. Փիլոքյանը: Տարսնի ռամկավարներն էլ զենքը ձեռքներին երկար ամիսներ կռվեցին թուրքական զինուժի դեմ⁶³:

Իսկենդերունի⁶⁴ ու Պեյլանի շրջանում նույնպես ռամկավարները նշանակալի ավանդ են ունեցել, նշվում է տեղեկագրում: Իսկենդերունի ակումբը 40 անդամ է ունեցել, որը հաջողությամբ ղեկավարում էր Գուրգեն Սերայտարյանը: Նա Պեյլանի շրջանում իր զինյալ խմբով իրական ոչնչացումից փրկեց տեղի հայությանը: Ակումբի գործունեությունն ավել աշխուժացավ, երբ նրան միացավ Հալեպից տեղափոխված դոկտ. Նիզիպյանը: Պեյլանի եւ նրան հարակից գյուղերում 250 զինյալ հայեր կային, որոնց 500 եգիպտական ոսկի գումարով օգնել էր Հայ Բարեգործական ընդհանուր միությունը: Այստեղ Կարապետ Ղափլանյանը եւ Գուրգեն Սերայտարյանը ձեռք ձեռքի տված հաջողությամբ վարում էին ինքնապաշտպանության գործը⁶⁵:

⁶² Նախատեսում ենք մոտ ապագայում Լ. Աճեմյանի ու Մլէհի մասին հոգվածներ հրապարակել: Այդ պատճառով այստեղ շատ չենք մանրամասնում:

⁶³ Տեղեկագիր, էջ 9:

⁶⁴ Այստեղի Ազգային միության մասին մանրամասն տեղեկություններ կան դոկտոր Լ. Գրիգորյանի՝ Եգիպտոսի հայ ազգային միությանը հասցեագրված տեղեկագրում, տես ՀԱՍ, ֆ. 430, գ. 809, թթ. 2—4:

⁶⁵ Տեղեկագիր, էջ 9:

Մերսիմում, որտեղ հայությունը բարեկեցիկ «դիրք մը ունէր կիլիկեան բոլոր քաղաքներուն հետ բաղդատելով եւ վաճառականութիւնը զգալի կերպով հայուն քով կեդրոնացած էր, սակայն բոլոր այդ վաճառականները, մերկացած իրենց գործէն եւ իսպառ զուրկ միջոցներէ՝ դարձած են երկիր, առանց կարենալ ձեռք ձգելու ապրուստի միջոց մը իսկ, ապրեցնել կարենալու համար իրենց ինները, եւ կսպասեն անհամբեր իրենց վիճակին բարելաման, այն վախով թէ՛ այսօր կեանքի չափազանց սուղ պայմաններուն մէջ պիտի սպառի իրենց այն տկար միջոցն ալ որ՝ ունին իրենց ընտանիքը ապրեցնելու համար, եւ պիտի ստիպուին դիմել Ազգ. իշխանութեանց օգնութեանը»⁶⁶։ Տեղի Ազգային մարմինն էլ «բաղկացած ոչ միապաղաղ տարրերէ, կը գործէր իր կոշումին ոչ համապատասխան եղանակով եւ անհամաձայնութեան թոյնն է, որ տակաւ առ տակաւ կը ներգործէ անձերու եւ Մարմիններու վրայ։ Այստեղ ամեն ինչ երեսի վրայ ձգուած է ուժերու եւ գործող անձերու անհամերաշխ ընթացքէն»⁶⁷։ Սակայն ռամկավարների ակումբն իր 40 անդամներով բավական գործուն էր։ Մարաշի ակումբը կազմակերպվել էր 1919 թ. մայիսի 18-ին եւ ուներ 80 անդամ։ Այստեղի ռամկավարները միակ կուսակցական կառույցը եղան, որի անդամները զենքը ձեռքին կռվեցին եւ մինչեւ վերջ պաշտպանեցին տեղի հայությանը։ Հասան Բեյլիի ռամկավարները եւս ավելի քան չորս ամիս մարտնչեցին Ամանոսի բարձունքում եւ փակեցին Դաշտային Կիլիկիա շտապող քեմալականների ճանապարհը։ Իրենց նվիրվածությամբ աչքի ընկան նաեւ Հառումիի, Բախչեի, Նաջաբլիի, Այնթափի ռամկավար ակումբները։

Դեօրթ էօլում Ռամկավար կուսակցության գործունեության վերաբերյալ կարելու էն հատկապես երկու նամակ-հաշվետվություններ⁶⁸։ Դրանցից առաջինը թվագրված է 1919 թ. նոյեմբերի 13-ին եւ հասցեագրված է Ալեքսանդրիայում գտնվող կուսակցության Եգիպտոսի շրջանային Կենտրոնական ակումբի վարչությանը։ Ստորագրել են Ա. ակումբի ատենապետ Հ. Պարսումյանը, ատենադպիր Մ. Տեր Ստեփանյանը եւ Բ. Ակումբի ատենապետ ... (անընթեռնելի է) եւ ատենադպիր Մ. Գրի-

⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 814, թթ. 2—13։

⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թթ. 7—15։

⁶⁸ Դրանք եւս սիրահոգար մեզ է տրամադրել սփյուռքահայ մեր բարեկամը։ Ա. Յափուճյանը եւս գրում է, որ այդ երկու նամակ-հաշվետվությունները նույնպես իր ձեռքի տակ ունեցել է, տե՛ս Յափուճյան Ա., նշ. աշխ., էջ 329—333։

գործանք⁶⁹։ Փաստաթղթում նշվում է, որ Դեօրթ էօլում ռամկավարների երկու ակումբներ կան, որոնց կազմության եւ գործունեության մասին արդեն գրել ենք։ Նշենք միայն, որ Ադանայի Կենտրոնական ակումբը «օգտակարապէս չի գործէ եւ մենք անոր մասին բողոքներ ունինք»⁷⁰։ Աճեմյանի առաքելությունը, նշվում է նամակում, ոգեւորել է ակումբի անդամներին եւ քաղաքում պարարտ հող կա ռամկավարությունը տարածելու համար։ Կարեւոր է միայն՝ «Ա.-ինքնապաշտպանութեան համար բան մը ընել».

Բ. Այս տարի անմիջապէս մի քանի նարնջի վաճառական ղրկել.

Գ. 50—60 կտոր արհեստաւորական գործիքներ ղրկել.

Դ. Թերթ, գիրք, մարմնամարզանքի վերաբերեալ գործիքներ ղրկել.

Ե. Նուագախումբի մը կազմութեան ձեռնարկել⁷¹։

Այնուհետեւ ընդգծվում է, որ ռամկավարությունը մեծ հաջողություններ կարձանագրի, եթե կարողանա սերմնացու եւ լծկաններ հայթայթել։ Խոստում է տրվում նաեւ պարբերաբար հաշվետվություն ներկայացնել կատարված աշխատանքների մասին։ Նամակի վերջում ասվում է, որ Ա ակումբը 50, Բ. Ակումբը 100 անդամներ ունեն⁷²։

Մյուս նամակը թվագրված է 1920 թ. օգոստոսի 7-ին, գրված է Ռամկավար կուսակցության Երիտասարդական թեւի կողմից եւ հասցեագրված է Ալեքսանդրիայի Երիտասարդական միությանը։ Ստորագրել են ատենապետ Արիս Շաքլյանը եւ ատենադպիր Ալեքսանդր Գլճյանը։ Նամակին կցված է Երիտասարդական միության 1920 թ. հունիսի 13-ին կազմված ծրագիր-կանոնագիրը, որը վավերացրել են կուսակցության երկու ակումբների վարչությունները։

«Հատուածիս նպատակը,— ասված է նամակում,— երկու որոշ գծեր ունի. Ա) Մշակութային զարգացում եւ Բ) Ֆիզիքական կրթութիւն»⁷³։ Այնուհետեւ մանրամասնվում է, որ Ծրագիր-կանոնագիրը վավերացված է տեղի Ռամկավար ակումբների թիվ 50 գրությամբ։ Պարզաբանվում է, որ այդ ծրագիր-կանոնագրի նպատակն է եղել Երիտասարդներին նոր

⁶⁹ Ընդհանուր առմամբ այս փաստաթուղթը գրված է խրթին ձեռագրով եւ մեծ ջանքեր անհրաժեշտ եղան այն ընթերցելու համար։ Շնորհակալությամբ նշեմ, որ ընթերցելու գործում ինձ շատ օգնեց դոկտոր Եղիա Ճերեճյանը։

⁷⁰ Նամակ, էջ 1։

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 2։

⁷² Նույն տեղում։

⁷³ Ա. ՅԱՓՈՒՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 329։

գաղափարական ըմբռնումների ոգով դաստիարակելը, նրանց մեջ հայ-րենասիրություն եւ ազգային «լիակատար գիտակցութիւն» սերմանելը եւ գրականության հանդեպ սեր արթնացնելը՝ «Ասոնց հետ մէկտեղ հիմնուելով առողջ միտք մարմնի մէջ տուեալին, անոր տալ տոկուն, ճկուն, առողջ մարմին, ոյժ տալով անոր խաղերով ու մարզանքներով»⁷⁴:

Նամակում տեղեկացվում է, որ իրենց հատվածն ունի համակիր եւ ռամկավար «25 քիչ թէ շատ զարգացած ընկերներ»: Նշվում է նաեւ, որ նախատեսում են հիմնել գրադարան եւ խնդրում են օգնել գրքեր ձեռք բերելու հարցում: Իսկ ֆիզիկական կրթությանն անդրադառնալով, նամակագիրները նշում են, որ մարզվելու համար ոչ մի պայման ու գործիք չունեն եւ կոչ են անում նաեւ մարզագույքով օգնել: Նամակի վերջում ներկայացված է ծրագիր-կանոնագիրը, որն, անկասկած իրենից հետաքրքրություն է ներկայացնում: Այդ պատճառով կներկայացնենք դրա համառոտ տարբերակը.

«Ա. Միութեանս նպատակն է, Կուսակցութեան սկզբունքէն առանց շեղելու ազգայնական գետնի վրայ, մշակութային զարգացում: Ի մի հաւաքել երիտասարդ, զարգացած եւ խոստումնալից Ռամկավար ուժերին: Կազմակերպել դասախօսական եւ վիճաբանական ժողովներ, կազմակերպել թատրոններ, Հիմնել գրադարան եւ զայն ճոխացնել լուրջ թերթերով: Հիմնել գիշերային դասընթացք մը, հայ., ֆրանս., անգլ. կեզուններու: Նուագախումբ մը կազմել: Կազմակերպել թերթի հրատարակութիւն:

Բ. Միութիւնս սատար պիտի ըլլայ ֆիզիքական անհրաժեշտ կրթութեան: Կազմել ֆութպոլի խումբ մը: Հաղորդակցութեան մէջ մտնել նոյնօրինակ միութիւններու հետ, Պոլիս, Եգիպտոս եւ այլուր: Պայմաններ. Հայերէն գիտնալ անհրաժեշտ է: Կարող են անդամագրուիլ 12—25 տարեկան:

Գ. Միութիւնս կ'ունենայ վարիչ մարմին մը, որ կրնայ առնուազն 3, առ առաւելն 5 հոգիէ բաղկանալ: Կիրակի եւ Չորեքշաբթի օրերին ժողով ունենայ:

Դ. Որոշումները կը տրուին ընկերներու մեծամասնութեան ձայնով»⁷⁵:

Չնայած հայերի ոգեւորությանն ու եռանդուն ջանքերին եւ չնայած որ «տեղացի բոլոր քրիստոնեայ եւ իսլամ տարրերը կը փափաքին, որ

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 330:

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 332:

այս երկիրը Ֆրանսայի իշխանութեան տակ մնայ»⁷⁶, Ֆրանսիական իշխանությունները, սեփական շահերն ամեն ինչից բարձր դասելով, քեմալական թուրքիային զիջեցին Կիլիկիան եւ լքեցին այն: Չնայած կիլիկիահայությունը մի քանի բնակավայրերում հերոսաբար դիմադրեց քեմալական հրոսակներին, սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին եւ ժողովուրդը եւս մեկ անգամ ենթարկվեց ջարդերի ու հայրենազրկումի. «Կիլիկիայում կրկին տիրում էր սարսափի թագավորությունը»⁷⁷: Հրաշքով փրկված հայության բեկորները 1920-ականների սկզբին վերջնականապես լքեցին Կիլիկիան եւ ապաստանեցին հարեւան երկրներում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հայկական լեռնաշխարհից դուրս գտնվող Կիլիկիայում ապրող հայությունը եւս ապրեց ցեղասպանության ու տեղահանման բոլոր սարսափները: Իսկ աշխարհամարտի ավարտից հետո, հավատալով Կիլիկիան զինագրավված Ֆրանսիացիների խոստումներին, եղեռնից հրաշքով փրկված կիլիկիահայերը վերադարձան եւ սկսեց շենացնել հայրենի ափսոսանքներ:

2. 1918–1920 թթ. Կիլիկիայում բուռն գործունեություն ծավալած հայ ավանդական կուսակցություններն օր առաջ հաղթանակի դափնիները վայելելու ակնկալիքով միմյանց նկատմամբ անհանդուրժողական կեցվածք էին որդեգրել: Միասնականությանն զգալիորեն խանգարում էին նաեւ միջկուսակցական անհաշտությունները: Միակ բացառությունը Հայ ռամկավար եւ Վերակազմյալ Հնչակյաններն էին, որոնք բոլոր հարցերում համագործակցում էին:

3. Ազգային-քաղաքական կյանքը Կիլիկիայում տնօրինում էին յուրաքանչյուր քաղաքում կազմված Ազգային միությունները: Այնինչ, պետականության ստեղծմանը հավակնող ժողովուրդը նախ եւ առաջ Կիլիկիայի կենտրոն Ադանայում պետք է ստեղծեր այդպիսի մի կառույց եւ նրա շուրջը համախմբեր մյուսներին:

4. Ռամկավարների եւ Վերակազմյալ Հնչակյանների ափսոսանքները բավականին մարդաշատ էին եւ աշխույժ գործունեություն էին ծավալել բոլոր ասպարեզներում, որը լավագույնս նպաստում էր տնտեսական եւ ռազմական հաջողություններին:

⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 807, թթ. 1–3:

⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թթ. 8ա–8բ:

5. Կյանքը Կիլիկիայում աստիճանաբար բնականոն հուն էր մտնում, սակայն ֆրանսիական իշխանությունները, առաջնորդվելով սեփական շահերով եւ սիրաշահելով քեմալական թուրքիային, նրանց զիջեցին Կիլիկիան եւ լքեցին այն: Չնայած կիլիկիահայությունը մի շարք բնակավայրերում հերոսաբար դիմադրություն ցույց տվեց, սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին եւ նա եւս մեկ անգամ ենթարկվեց ջարդերի ու հայրենազրկման: Նրա փրկված բեկորները 1920-ականների սկզբին վերջնականապես լքեցին Կիլիկիան եւ ապաստան գտան հարեւան երկրներում:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Կիլիկեան Հայաստան, կիլիկիահայություն, Հայոց եղեռն, կուսակցություն, Ռամկավար, Հնչակյան, Ազատական կուսակցություն:

РЕЗЮМЕ

История нового и новейшего периода Киликии и, в частности, деятельности традиционных армянских партий мало изучена. Армяне Киликии, пережившие ужасы геноцида, поверив обещаниям оккупировавших их край французов, после окончания Первой мировой войны начали возвращаться и восстанавливать свои очаги. Армянские партии также начали возвращаться с людьми. Однако, чтобы как можно скорее стать хозяином побед, между ними начались межпартийные уособицы.

Во всех вопросах постоянно сотрудничали рамкавары и реорганизованные гнчакяны. Постепенно они увеличили свои местные структуры и основали новые клубы, провели плодотворную работу и добились значительных успехов в экономике, образовательно-культурной и военной сферах. Однако французы, принявшие протурецкую политику, вскоре покинули Киликию. За ними последовали также армяне Киликии и, естественно, армянские партии.

SUMMARY

The history of the new and modern period of Cilicia and, in particular, the activities of the traditional Armenian parties have been little studied. The Armenians of Cilicia, who survived the horrors of genocide, believing the promises of the French who occupied their region, began to return and restore their homes after the end of World War I. The Armenian parties also began to return with their people. However, to win a victory as soon as possible, inter-party misunderstandings began between them.

The Ramgavars and reorganized Hunchakians constantly cooperated in all matters. Gradually, they enlarged their local structures and founded new clubs, carried out fruitful work and achieved significant success in the economical, educational, cultural and military spheres. However, the French, who adopted a pro-Turkish policy, soon left Cilicia. They were followed by the Armenians of Cilicia and, of course, the Armenian parties.

